

UOT 32

THE MEANING AND IMPORTANCE OF TURKEY-AZERBAIJAN RELATIONS

Kerem Karabulut

Prof. Dr., Ataturk University
Faculty of Economics and Administrative Sciences,
Department of Economics Erzurum/**TURKEY**
kerem@atauni.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-3159-3289>

DOI:10.30546/ifs.2021.1 (36).18

Abstract. Turkey and Azerbaijan are two states that have a unity of history, language, religion, race and culture and have to think about each other and act together in all their practices and purposes in the region. Looking at the development in Turkey-Azerbaijan trade, both import and export figures are increasing. This indicates that the ties between the two countries are getting stronger. The Karabakh Victory in 2020 brought the two countries even closer.

Because Turkey supported Azerbaijan with all its might during the war. Turkey's support has created great satisfaction on the Azerbaijani side. The cooperation of the two countries has driven the invading and aggressor Armenia out of Karabakh. All these developments created the beginning of a new era in the region. The future political, military, economic and social relations of Turkey and Azerbaijan, which have acted together since history, will increase.

With the opening of the Zangezur corridor, regional and world trade will be revived. Peace, tranquility, stability and economic development will be ensured in the Caucasus. With this study, both the meaning and importance of Turkey-Azerbaijan relations and the effects of the Karabakh Victory are tried to be evaluated.

Purpose: To evaluate the Turkey-Azerbaijan relations and the effects of the Karabakh Victory within the framework of these relations.

Methodology: To evaluate the developments according to scientific sources and statistics.

Scientific novelty: Relations between Turkey and Azerbaijan could not develop during the Union of Soviet Socialist Republics (USSR). When the USSR collapsed in 1991, relations between the two countries improved. Armenia's occupation of Azerbaijani lands and its baseless claims against the two countries were weakened by the Karabakh Victory. It is important to investigate the effects of these post-victory relationships.

Keywords: Turkey, Azerbaijan, Turkey-Azerbaijan relations, Karabakh, Karabakh Victory, Shusha Declaration

TÜRKİYE-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNİN ANLAM VE ÖNEMİ

Kerem Karabulut

Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
İktisat Bölümü Erzurum/TÜRKİYE
kerem@atauni.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-3159-3289>

DOI:10.30546/ifs.2021.1 (36).18

Özet. Türkiye ve Azerbaycan tarih, dil, din, ırk ve kültür birliği olan ve bölgedeki tüm uygulama ve amaçlarında birbirini düşünmek ve birlikte hareket etmek zorunda olan iki devlettir. Türkiye-Azerbaycan ticaretindeki gelişmeye bakıldığında, hem ithalat hem de ihracat rakamları gittikçe artmaktadır. Bu durum iki ülke arasındaki bağların da gittikçe güçlendiğine işaret etmektedir. 2020 yılındaki Karabağ Zaferi iki ülkeyi daha da yakınlaştırmıştır. Çünkü Türkiye savaş sırasında tüm gücüyle Azerbaycan'ı desteklemiştir. Türkiye'nin desteği Azerbaycan tarafında büyük memnuniyet yaratmıştır. İki ülkenin işbirliği, işgalci ve saldırgan Ermenistan'ı Karabağ'dan çıkarmıştır. İşte tüm bu gelişmeler bölgede yeni bir dönemin başlangıcını oluşturmuştur. Tarihten beri birlikte hareket eden Türkiye ve Azerbaycan'ın gelecekteki siyasi, askeri, iktisadi ve toplumsal ilişkileri artacaktır. Zengezur koridorunun açılmasıyla bölge ve dünya ticareti canlanacaktır. Kafkasya'da barış, huzur, istikrar ve ekonomik gelişme sağlanacaktır. Bu çalışma ile hem Türkiye Azerbaycan ilişkilerinin anlamı ve önemi hem de Karabağ Zaferinin etkileri değerlendirilmeye çalışılmaktadır.

Amaç: Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini ve bu ilişkiler çerçevesinde Karabağ Zaferinin etkilerini değerlendirmek.

Metadoloji: Bilimsel kaynaklar ve istatistiklere göre gelişmeleri değerlendirmek.

Bilimsel Yenilik: Türkiye ve Azerbaycan ilişkileri Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) döneminde gelişmemiştir. 1991 yılında SSCB dağılınca iki ülkenin ilişkileri gelişmiştir. Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgal etmesi ve iki ülkeye karşı asılsız iddiaları Karabağ Zaferi ile zayıflatılmıştır. Bu zafer sonrası ilişkilerin etkilerinin araştırılması önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Azerbaycan, Türkiye-Azerbaycan ilişkileri, Karabağ, Karabağ Zaferi, Şuşa Beyannamesi

Giriş/Introduction

Azerbaycan, 1917 yılında Gürcistan ve Ermenistan ile birlikte Maverai Kafkas (Transkafkas) Komiserliği'ni kurmuştur. Bu yarı bağımsız federasyon altı ay kadar sonar dağılınca 28 Mayıs 1918 yılında Azerbaycan tam bağımsızlığını ilan etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nden beş yıl önce ilan edilen Azerbaycan Cumhuriyeti, yeryüzünde kurulan ilk Müslüman ve ilk Türk Cumhuriyetidir. 1920 yılında bu bağımsızlık sona erince, Türkiye- Azerbaycan İlişkileri Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) politikaları çerçevesinde şekillenmiştir. Eski Dünya Düzeni de denilen bu dönemde, Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) tarafında yer aldığı için Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ve Azerbaycan ile ilişkileri çok sınırlı olmuş ve herhangi bir kayda değer gelişme doğal olarak yaşanmamıştır. Ancak, 1991 yılında SSCB'nin dağılmasıyla beraber Azerbaycan tekrar bağımsızlığına kavuşmuş ve sosyo-ekonomik ilişkilerin gelişmesi de mümkün olmuştur. İlişkilerin yoğunlaştığı tarih yaklaşık 30 yıllık bir süreci kapsasa da, tarihin her döneminde iki ülkenin gönül bağı ve birbirine yakınlığı devam etmiştir.

İki ülkenin tek kara sınırı olan Nahcivan Özerk Cumhuriyeti ise adeta 1990 sonrasının Kafkasya ve Orta Asya'ya "giriş kapısı" olarak önemli bir rol üstlenmiştir. Nahcivan'ın Türkiye için

stratejik önemi ekonomik boyutundan daha önde gelen bir konu olmuştur. Mustafa Kemal Atatürk'ün "Türk Kapısı", Kazım Karabekir Paşa'nın "Şark Kapısı" olarak nitelediği Nahcivan, Türk Cumhuriyetleri arasında Türkiye ile fiziki bağlantısı bulunan tek toprağa sahip olması nedeniyle özel bir anlam ve önem taşımaktadır Nahcivan'ın Azerbaycan'a aitliğini Moskova anlaşması, Türkiye'nin garantörlüğünü ise Kars anlaşması sağlamaktadır. Nahcivan ile olan kara bağlantısı iki devletin ayrılmaz toprak birliğini de simgelemektedir.

Türkiye ile Azerbaycan'ın en önemli ortak sorunu ise Ermenistan'dır. Bu sorun 1700'lü yılların sonlarından itibaren dış güçlerin uzun planları doğrultusunda şekillendirilmeye başlanmış ve I. Dünya savaşı ortamında 1915 yılından beri Ermenilerin dünya çapında Türkiye ve Azerbaycan'a karşı hem siyasi hem de terör şeklinde saldırıları ve 1990 sonrası da Karabağ'ı işgali ile bağlantılı olarak yaşanagelmış bir süreçtir.

2020 yılının 10 Kasım günü itibarıyla kazanılan ve 44 günlük savaş olarak da nitelendirilen "Karabağ Zaferi" sürecindeki gelişmeler Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin anlam ve önemini tüm dünya tarafından anlaşılmasını sağlamıştır. Bu süreçte Türkiye'nin tüm gücüyle Azerbaycan'ın yanında yer alması hem moral ve motivasyon bakımından önemli olmuş hem de tüm dünyaya iki ülkenin birlikteliğinin gösterilmesi açısından anlamlı olmuştur. Bu çalışma ile tarihten beri güçlü bağlarla birbirlerine bağlı olan iki devletin özellikle Karabağ Zaferi ve sonrası için sosyo-ekonomik ilişkilerindeki gelişmeler değerlendirilmeye çalışılmaktadır.

Ana bölüm/Main part

Türkiye-Azerbaycan ilişkileri hakkında liderlerin sözleri

Türkiye ve Azerbaycan ilişkilerinin anlam ve önemini ortaya koyan her iki ülke liderlerinin tarihi sözlerini hatırlatmak ilişkilerin hem derinlik açısından hem de gücü bakımından anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Bu çerçevede; Mehmet Emin Resulzade; "Azerbaycan Cumhuriyeti âlem-i İslâmda teşekkül eden ilk Cumhuriyettir. Bu Cumhuriyet aynı zamanda bir Türk Cumhuriyetidir.; tabiri diğerle, küçük Türkiye'dir" diyor ve ekliyor: "Küçük Türkiye halkı ile büyük Türkiye halkı arasındaki münasebet iki kardeş münasebeti kadar samimanedir... Azerbaycan meselesi aynı zamanda Türkiye için yaşamsal önemde olan Kafkasya meselesinin de bir parçasıdır".

Haydar Aliyev; "Biz İki Devlet Bir Milletiz". Bu söz ile her ülkenin kendine özgü sınırları olsa da, "savaşta ve barışta birlik" olunacağını da vurgusu yapılmaktadır. Nihayet tüm uluslararası ve bölgesel konularda bunun gerçekleştirildiğini görmekteyiz. Bakü-Tiflis- Ceyhan Petrol Boru Hattı, Kars-Tiflis-Bakü Demiryolu Hattı ve Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Projesi (TANAP) gibi projelerle aynı zaman da "işte ve fikirde birlik" ilkesi de yerine getirilmektedir. Karabağ zaferinden sonra iki ülke arasındaki bağı daha da güçlendirecek proje ve düzenlemelerin yapılacağını söylemek mümkündür.

Neriman Nerimanov; 17 Mart 1921'de Mustafa Kemal Atatürk'ün borç isteği doğrultusunda; yürütülen bağımsızlık savaşı müddetince her ay altmış iki sistern petrol ve üç vagon kerosin gönderilmesi ve ilk etapta 500 kg altın verilmesi kararlaştırıldıktan sonra; Nerimanov'un cevap mektubundaki yazı şöyledir; "Paşam, Türk milletinde bir anane vardır; kardeş kardeşe borç vermez, kardeş, her durumda kardeşinin elinden tutar. Biz kardeş halklarız, her zaman ve her şartta birbirimizin elinden tutacağız, bugün yaptığımız bir kardeşin yaptığından başka bir şey değildir". Tarihin derinliğindeki bu sözün gereği bu defa Türkiye tarafından 27 Eylül 2020 tarihinde Ermenilerin Azerbaycan topraklarına saldırması sonucu Azerbaycan'ın verdiği karşı cevapta bir bütün olarak Azerbaycan'ın yanında yer alınmasıyla yerine getirilmektedir.

Mustafa Kemal Atatürk; "Azerbaycan'ın kederi kederimiz, sevinci sevincimizdir" demiştir. Ayrıca Azerbaycan'ın taşıdığı önemi vurgulamak için de 18 Kasım 1921'de Azerbaycan Büyükelçiliği'nin açılışı esnasında söylediği; "Azerbaycan Asya'daki kardeş hükümet ve milletler için bir temas ve ilerleme noktasıdır..." ifadelerini kullanmıştır. Her ki ülke liderlerinin ifadelerinden de anlaşılacağı gibi Türkiye ile Azerbaycan'ı sadece iki devlet ilişkisi şeklinde düşünmek yanlış olacaktır. Bu iki bağımsız devlet arasındaki ilişkiler iki devletin arasındaki uluslararası ilişkinin

ötesindedir. Aralarındaki bağlantı, bir anlamda varoluşsal ve bir bütünün iki ayrı coğrafyadaki varlığı üzerine kurulmuştur. Bunu sağlayan temel unsurlar ise; aynı millet olmaları, tarih, din, dil, amaç ve ekonomik güç birliği gibi hususlardır. Bu ortak özelliklerinden dolayıdır ki iki ülkenin düşman veya düşmanları da ortaktır. Özellikle baş düşman Ermenistan'dır ve her iki ülke dış destekli bu ortak düşmana karşı birlikte hareket etmektedirler. Türkiye ve Azerbaycan'ın bu durumu, gelecek yüzyıllarda dünya ve bölge toplumlarının huzur ve refah içinde yaşamalarını sağlayacak en önemli güvencedir.

Sadece ticari olarak da Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin anlam ve önemi büyüktür. Örneğin 2019 yılında Türkiye Azerbaycan'a yaklaşık 2 milyar dolar ihracat ve 411 milyon dolarda ithalat yapmıştır. Bu iki kardeş ülke yıllar itibarıyla yaklaşık 2,5-3 milyar dolarlık bir ticaret hacmine sahiptirler. Yine Azerbaycan'ın ticaret yaptığı ülkeler arasında Türkiye ya birinci veya ikinci sırada yer almaktadır. Bu durum, ticari açıdan da iki ülkenin birbirine bağlılığının önemli bir göstergesidir.

Türkiye ve Azerbaycan'da ticari faaliyet yürüten işletmelerle yaptığımız anket çalışmasında, Türkiye ve Azerbaycan denilince aklınıza hangi kelimeler geliyor şeklinde sorduğumuzda, her iki tarafta da vurgulanan "dostluk, kardeşlik ve Atatürk" kelimeleri olmuştur. Bu durum iki ülke ilişkilerinin menfaatin ötesinde bir derinliğe sahip olduğunun göstergesidir. 27 Eylül 2020 tarihinde Ermenilerin işgal ettikleri Karabağ topraklarında Azerbaycan halkına ve askerlerine saldırması karşısında Türkiye ve Azerbaycan'ın gösterdiği ortak tepki ve verdikleri cevap da anket sonuçlarının anlam ve önemini doğrulamaktadır. 15 Haziran 2021 tarihinde Türkiye ve Azerbaycan Cumhurbaşkanlarının öncülüğünde gerçekleştirilen Şuşa Ziyareti ve Şuşa Beyannamesi "bölgesel huzur, barış ve güven" açısından önem arzetmekte ve geleceğe yönelik olarak bölgedeki sosyo-ekonomik ilişkilerin artacağını göstermektedir. Bu çerçevede, bundan sonraki bir kısım ekonomik ve siyasi toplantıların veya kurultayların Şuşa ve diğer Karabağ şehirlerinde gerçekleştirilmesi anlamlı ve önemli olacaktır.

Azerbaycan ve Türkiye'ye karşı tarihi süreç içerisinde Karabağ'ın kullanılması Çarlık Rusya zamanından beri sorunlu bir bölge olan Karabağ, enerji kaynaklarının ve yollarının geçiş güzergâhında olması, stratejik önemi ve siyasi hakimiyet kurma gibi nedenlerle başta Rusya olmak üzere tüm bölgesel ve uluslararası güçlerin ilgi merkezlerinden biri olmuştur. Bölgeye olan ilgi hak, adalet ve istikrar amaçlı değil, maalesef ki emperyalist amaçlar doğrultusunda gelişmiştir. İşte Karabağ Savaşının başlamasının ana sebeplerinden olan bir gelişme de, Ermenistan'ın karayolu, demiryolu ve enerji hatlarının geçtiği bölge olan Tovuz bölgesine saldırıları olmuştur. Peki niye bu dönemde Ermenistan maşa olarak kullanılıp Azerbaycan topraklarına saldırtılmıştır? Bu soruyu çok farklı bakış açılarıyla yorumlamak mümkündür. Ancak çalışmanın kapsamı gereği, iktisadi ve siyasi nedenlerin bazılarına değinilmektedir.

1991 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nden (SSCB) ayrılarak bağımsız bir devlet olan Azerbaycan, ilk başlarda sıkıntılı günler yaşadı ve bu sıkıntılı günlerinde 1992 yılında Ermenistan maşa olarak kullanılarak topraklarının yüzde 20'si Rusya tarafından işgal ettirildi. Daha sonraki dönemlerde ise özellikle petrol gelirleriyle Azerbaycan ordusu çok güçlendi ve işgal edilmiş topraklarını geri alabilecek güce kavuştu. Aradan geçen 28 yıllık bu süre zarfında Azerbaycan halkı hep işgal edilen toprakların geri alınacağı günü beklemiş ve güçlenen Azerbaycan'ın artık savaşarak topraklarını alması konusunda baskı yapmaya başlamıştır. Bu durumun farkında olan Rusya, Ermenileri her defasında cesaretlendirerek kendi kontrol sahasının bu bölgede zayıflamasının önüne geçmeye çalışmıştır.

Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Projesi (TANAP), Kars-Tiflis-Bakü Demiryolu Projesi, Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi ve son günlerde üzerinde çalışılan Kars-Iğdır-Nahcivan Demiryolu Projesi gibi çalışmalar zaten çok zayıf iktisadi yapıya sahip olan Ermenistan'ın tüm gelişmelerin dışında kalmasına sebep olmuş ve gelecekte daha da zayıflayacağı anlamına gelmektedir. Bu durum hem Ermenistan'ın hem de Rusya'nın işine gelmediği için Ermenistan'ın varlığı çıkarılan istikrarsızlıklara bağlanmaktadır. Yılda 16 milyar metreküp bir doğalgaz sevkiyat kapasitesine sahip olan TANAP ile 2026 yılında 31 milyar metreküp doğalgazın Hazar'dan Türkiye'ye akması ve bunun 6 milyarının Türkiye'ye, kalanının ise Avrupa Birliği'ne gitmesi ön-

görülmektedir. İşte Kafkaslardaki bu projeyi sekteye uğratmak için Türkiye’de terör ve diğer faaliyetler, Azerbaycan’da ise Karabağ sorunu hep canlandırılmıştır.

Yapılan araştırmalara göre, Ermenistan nüfusunun yüzde 40’ı ülkedeki fırsat ve gelişme eksikliğinden mutsuzdur ve eğer yapabilse yurtdışına göçmeyi düşünmektedir. Bu durum, Ermenistan’ın ne kadar zor durumda olduğunu ve komşuları ile arasında devam eden anlaşmazlıkların bir sonucudur. İşte bölgede çıkarılan istikrarsızlıklar, özellikle Ermeni diasporasının desteği ile ayakta duran bu ülke için bir can simidi olarak kullanılmaya çalışılmıştır.

Bölgede güçlenen Azerbaycan ile çok yakın işbirliği olan ve Kafkasya, Ortadoğu, Balkanlar ve Akdeniz’in giriş kapısı konumundaki güçlü Türkiye’yi başta Rusya olmak üzere büyük güçlerin tamamı rahat bırakmak istememektedirler. Çünkü, Karabağ’da ortaya çıkardıkları sorunları Suriye, Libya, Irak ve Akdeniz konularında pazarlık veya koz olarak kullanmak istemişlerdir. Hesap edemedikleri veya beklemedikleri durum ise Azerbaycan ve Türkiye’nin var gücü ile savaşa girip ne pahasına olursa olsun işgal edilen Azerbaycan topraklarını geri alma istekleri olmuştur.

Günümüzde yaşanan siyasi gelişmeler, 1992 Karabağ’ın işgalinden önce başlayan bir süreçtir. Ermenilerin Karabağ’a yerleştirilmeleri 1700’lü yılların sonlarından başlayıp gelen planlı bir süreçtir. Örneğin, bilimsel çalışmalara göre, 1828 yılına kadar, yani Erivan Hanlığı’nın Çarlık Rusya’sı tarafından işgalinden önce Dağlık Karabağ’ın nüfusu ve etnik durumu aşağıdaki gibidir: Azeri Türkleri: 84.089 kişi; Ermeniler : 57.305 kişi; Kürtler :26.911 kişi; Diğer : 850 kişi; Toplam : 169.155 kişi. Daha sonra hem İran’dan hem de Osmanlı topraklarından bu bölgeye yerleştirilen Ermeni Nüfus ile devlet oluşturulmaya çalışılmış ve bugünler için hazırlık yapılmıştır. Bu durum, hiç olmazsa bundan sonraki dönemler için Türkiye ve Azerbaycan’ın ne kadar dikkatli olması gerektiğini göstermektedir. Karabağ sorununun hem Azerbaycan’a hem de Ermenistan’a ciddi maliyeti olduğu da bir gerçektir. Örneğin, Ermenistan Gayri Safi Yurtiçi Hasılasının (GSYH) yüzde 4 ve üzerinde bir payı savunmaya ayırmaktadır ki, bu oran SSCB’den ayrılan Cumhuriyetler içinde en yüksek oranlardan biridir.

Azerbaycan açısından da hem kaçkınlara bakmak için katlanılan maliyet hem de petrol gelirlerinin önemli bir kısmının savunmaya gitmesine sebep olmaktadır. Örneğin, yaklaşık 1 milyon kaçkın için yıllık Azerbaycan’ın kişi başına yaklaşık 6000 dolar olan gelirinin yaklaşık yarısı düzeyinde bir maliyete katlanıldığı varsayımı ile hesaplamayabiliriz, 1 milyon x 3000 dolar, yıllık 3 milyar dolar eder. 28 yıldır bu süreç devam ettiğine göre, demek ki Azerbaycan şimdiye kadar yaklaşık 90 milyar dolarlık kaçkınlar için harcama yapmıştır. Sağlık, eğitim ve benzeri giderler de katılınca 150 milyar dolar civarında bir maliyet ortaya çıkmaktadır. İşte Karabağ Zaferi sonrası Azerbaycan’ın talep hakkı olan tazminata bu 150 milyarlık kaçkınlar için katlandığı giderlerde eklenmelidir. Çünkü Ermenistan’ın Azerbaycan topraklarını işgal etmesi bu maliyete sebep olmuştur. Karabağ bölgesinde istikrarsız bir durumun yaşanması hem bölge ülkelerine yapılacak yatırımları olumsuz etkilemektedir hem de enerji arzı ve fiyatını etkilemektedir. Özellikle Azerbaycan enerjisinin temel alıcısı konumunda olan AB’nin hiç olmazsa kendi menfaati için Azerbaycan’ın haklı davasının yanında yer alması beklenir. Ancak, hem Ermeni diasporasının etkisi hem de dini argümanlar etkili bir desteğin gelmesini engellemektedir denilebilir. Özellikle Karabağ Savaşı boyunca Fransa’nın Ermenistan’a verdiği destek bu yönde olmuştur.

Karabağ’da Rusya neden şimdiye kadar sorun oluşturmuştur sorusu ise şu açılardan değerlendirilebilir: 1- Ermeniler Azerbaycan topraklarını işgal etmemiş olsalardı, Ermenistan’ın Rusya’ya olan bağımlılığı azalır ve Güney Kafkasya’daki Ermenistan Rusya’nın istemediği Batıya yönelebilmesi endişesi vardı. 2- Karabağ sorununun çözülmesi durumunda, Azerbaycan ile Türkiye’nin bölgesel etkinliği artar ve Rusya’nın özellikle Türkiye’ye karşı kullanmak istediği önemli bir koz elinden çıkmış olabilirdi. Oysa bu anlayışın yanlış olduğu aşikardır. Çünkü Türkiye ve Azerbaycan her dönem barış ve istikrardan yana olmuş ve hiçbir devletin topraklarında gözü olmayan bölgenin en önemli iki devletidir. Bu nedenle, Türkiye ve Azerbaycan ile iyi ilişkiler içerisinde olan Rusya’nın da sosyo-ekonomik gelişmesi olumlu etkilenecektir. 3-Rus şirketleri neredeyse Ermenistan’ın tüm ekonomik alanlarında tekel konumundadır. Çözüm olması, Rusya’nın Ermenistan’daki iktisadi şir-

ketlerdeki tekel konumunu olumsuz etkiler endişesi de vardı. Ayrıca Rusya'nın iki çok önemli üssü bu ülkede bulunmaktadır. Benzetmek gerekirse, Türkiye için Kıbrıs neyse Rusya için de Ermenistan o konumda tutularak tüm bölge ve dünya açısından bir üs olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle, Rusya bu konumunu kaybetmek istememektedir. Yani Ermenistan'ı bölge ülkelerine karşı maşa olarak kullanabilmektedir.

Sonuç olarak tüm burada belirtilenler ve belirtilemeyenler, Karabağ'ın Azerbaycan devletine ait toprak olduğu gerçeğini değiştirmez. Bu nedenle, Ermenilerin gelecekteki yaşamlarını refah içerisinde devam ettirebilmeleri Türkiye ve Azerbaycan ile iyi ilişkiler kurmasına bağlıdır. Aksi durumda, bölgedeki olumlu gelişmelerden izole edilerek her zaman kendisinin zararlı çıkacağı sonuçlara katlanmak durumunda kalacaktır.

Türkiye ve Azerbaycan'ın 21. yy'a hazırlanması

21. yy veya Endüstri 4,0 ekonomisi, ülkelerin kalkınmasının; otomobil, tekstil, petrol, televizyon ve benzeri gibi ürünleri üreterek değil; akıllı silahlar, insansız hava araçları, robotların terzi usulü çalıştığı imalathaneler, akıllı fabrikalar, canlı askerler yerine robotaskerler, Apple'ın Siri'si gibi bilgisayarla konuşma yapılabilen son yıllarda ortaya çıkanyapay zekâ uygulamalarını ön plana çıkaran yeni teknolojiler, icatlar ve yöntemler geliştiren ekonomidir.

Bu yy'da Türkiye ve Azerbaycan'ın birlikte değerlendirilmesinin sebebi; bu iki ülkenin dünyada başka eşi ve benzeri olmayan "İki Devlet-Bir Millet" özelliğindeki yakınlık ve birliktelikleriyle ilgilidir. Karabağ Zaferi, bu iki devletin birlikte güçlenmesinin gelecekte bölge ve dünyadaki istikrar ve güven açısından gerekli olduğunu göstermiştir. Bu nedenle, 21. yy ekonomik gelişmelerine birlikte ayak uydurmaları hem kendileri hem de dünya dengeleri açısından anlamlı olmaktadır. Yazının başlığı iki ülkeyi kapsayacak şekilde ele alınmasına rağmen, bu ülkelerin 21. yy'a uyumlu bir ekonomik dönüşüm yaşamaları, başta Türk Dünyası olmak üzere birçok ülkeyi de olumlu etkileyecektir.

21. yy ekonomisinde üretimin temel girdisi, "nitelikli birey"dir ve "bilgi ekonomisi üretimi" söz konusudur. Temel becerileri ise, teknoloji, bilişim ve iletişim teknolojileri, akıl, hayal gücü, merak, cesaret, uluslararasılaşma, markalaşma, icatçılık, liyakat ve benzeri kavramlar ve uygulamalar bütünüdür. İşte bu tür mal ve hizmetleri üretenler öncü ülkeler, diğerleri de bunları tüketmekle meşgul ülkeler konumunda olacaklardır.

21. yy ekonomisinde, olamayan veya bilinmeyen bir mal veya hizmeti üreterek yüksek katma değerler yaratma süreci işlemektedir. Örneğin, 53 kişinin kurup, yaklaşık 20 milyar dolara sattıkları WhatsApp bu yüzyılın üretimlerinden bir örnektir. Kısaca; yenilik getirip bunu uzun vadeli kılmak günümüzün üretim ya da iş hayatı için hayati bir öneme sahiptir. Devletler, şirketler veya yöneticilerin yenilikleri takip edememeleri durumunda hayatlarının son bulması tehlikesi büyük olacaktır. Örneğin; Osmanlı imparatorluğu 1. Sanayi Devrimi ile ortaya çıkan gelişim ve değişimi kendi yapısına adapte edemediği için ekonomik çöküşü yaşamıştır. El feneri üreten fabrikalar, cep telefonlarında fener özelliği ortaya çıktığında, üretim yapılarını değiştirmedilerse yok olmaya mâhkum olmuşlardır. Bu yüzyılda bilimin ışığında çalışan üniversitelerin çabaları; teknolojik inovasyon sağlayacak çalışmalar yönünde olmalıdır. Bunun için sadece Türkiye ve Azerbaycan'daki eğitilecek nüfus potansiyeli ile de yetinilmemelidir. Başta Orta Asya Türk Cumhuriyetleri olmak üzere, dünyanın diğer ülkelerindeki yetenekli insanları ve gençleri eğiterek bunu üretime dönüştürebilecek bir yapı da oluşturulmalıdır. ABD'de Aziz Sancar, Almanya'da Kovit-19 aşısını bulan Uğur Şahin ve eşi gibi bilim adamları örnekleri Türkiye ve Azerbaycan'ın 21. yy'da geride kalmamak için bu modeli denemeleri gerektiğini ortaya koymaktadır.

Türkiye ve Azerbaycan'ın çağın gereği yeni alanlara yatırım yapmaları ve ekonomilerini 21. yy'a göre şekillendirmeleri gerekmektedir. Örneğin, Dünya güneşten 174 bin trewatt enerji almaktadır. Şu anda insanlığın ihtiyacı ise 15 trewatt'tır. 2050 yılında bu rakamın 25 trewatt'a çıkacağı ifade edilmektedir. Türkiye ve Azerbaycan için bu tür alanlara yatırım yapmak gelecek dönemler için hayati önem arz etmektedir. Örneğin, kandaki hastalıkları haber verecek bir vücut çipi üretmek gibi yenilikler üretilmesi ülkeler için gelişmelerin gerisinde kalınmamasını sağlayacaktır. Bu nedenle,

“akıl teri ile alın terini” birleştiren bir üretici sınıf oluşturulmasına ihtiyaç bulunmaktadır. Bunu oluşturmak için de eğitim modelinin ona göre şekillendirilmesi gerekmektedir.

Eğitim modeli oluşturulurken de şu gerçek göz önünde bulundurulmalıdır; Öğrenmenin belirleyicileri üç unsura bağlıdır. Bunlar: Zekâ, yetenek ve dürtüdür. Ülkeler arasında bu üç unsurdan sadece kurumsal farklılıklara bağlı olarak yeni teknolojileri öğrenme dürtüsündeki yetersizlikler çağın gerisinde kalmaya sebep olabilmektedir. İşte eğitim modeli, ülkelerdeki motivasyonu artırıcı uygulamaları içermelidir. Böylece, ülkelerin kalkınmaları ve bilimsel başarıları çağın gerektirdiği düzeyde olacaktır.

21. yy ekonomisi ile önceki ekonomik sistem arasındaki temel fark; 21. yy öncesindeki ekonomik yapı “satranç sahnesi veya oyunu” şeklindeydi. Bu ekonomik yapıda, çok düşünmek, doğru düşünmek ve doğru hamleler yapmak yoluyla ekonomik kazançlar elde edilebilmekteydi. Bu yapı, 1. Sanayi devrimi ile 4. Sanayi devrimi arasını temsil edebilir niteliktedir.

21. yy’da ise; “bilgisayar ve bilgi oyunu” şeklinde bir ekonomik yapı söz konusudur. Bu modelde, hız ve hıza ayak uyduracak ekonomik ve sosyal hamleler gerekmektedir. İşte bu hıza ayak uyduranlar üretenler, diğerleri ise tüketenler ve bağımlı konumundaki ülkeler olacaklardır.

İşte bu gelişmelere ve dönüşümlere ayak uydurabilmek için Türkiye ve Azerbaycan için şu öneriler yapılabilir: Türkiye ve Azerbaycan arasında mutlaka bir üniversite kurulup, uluslararası standartların üstünde teknoloji üreten ve bilimsel icatlar yapan bir merkeze dönüştürülmelidir. Aziz Sancar, Uğur Şahin ve eşi gibi bilim adamlarının ülkelerimizde yetişmesi sağlanmalıdır. Aksi takdirde, sahip olduğumuz beyinler bile başka ülkelerin menfaatine hizmet edeceklerdir. Bilim adamlarının icatlarını veya buluşlarını neden ülkelerimizde gerçekleştiriyor olmaları üzerinde çalışılmalı ve çözümler üretilmelidir.

Her iki ülkenin ekonomik politikaları, batılı ülkelerin modellerini taklit etme üzerine kurulu olmaktan ziyade kendi iç dinamiklerini ve potansiyellerini dikkate alan özgün politikalar olarak şekillendirilmelidir. Örneğin ABD, 1980’li yıllarda kendi ekonomisi üzerine araştırma yapan Arthur Laffer’in çalışmalarını uyguladığı “Arz Yanlı İktisat Politikaları”nın temel dayanağı yaptığı gibi, Türkiye ve Azerbaycan da kendi modellerini ve politikalarını geliştirebilmelidirler. Örneğin, “gen araştırmaları” veya kandaki hastalıkları haber verecek bir vücut çipi üretmek gibi yenilikler üretilmesi, Türkiye ve Azerbaycan gibi ülkeler için gelişmelerin gerisinde kalınmamasını sağlayacaktır. Bu konularda kendilerine özgü çalışma modelleri ve buluşları ile dünya bilim ve ekonomisini etkileyici alanlarda yoğunlaşmaları yararlı olacaktır.

Özellikle Karabağ Zaferinin olumlu etkisini devam ettirmek için iki ülke arasında, amaç ve beklentileri gelecekte devam ettirecek icatçı ve yenilikçi gençler için “işte ve fikirde birlik” anlayışı çerçevesinde organizasyonlar ve düzenlemeler yapılmalıdır. Böylece hem Karabağ ve Ermenilerin yaptıkları konusunda farkındalık oluşması sağlanacak hem de Türkiye ve Azerbaycan’ın gençlik potansiyeli birlikte değerlendirilmiş olacaktır.

İki ülkenin katma değeri yüksek teknolojik üretime yatırım yapmaları gerekmektedir. Özellikle gelişmiş ülkelerin uzayda avantaj elde etme çabalarının gerisinde kalmamak için eğitime ve Ar-Ge harcamalarına daha çok kaynak ayırmalıdır. Çünkü ileri düzeyde düşünüp üretim yapabilen gençlerin oranı her iki ülkede de OECD ortalamasının yaklaşık beşte biri kadardır. Yüksek katma değerli üretim sadece sanayi sektöründe değil tüm sektörler için önemsenmelidir. Örneğin, Türkiye, dünya fındık üretiminin yaklaşık %80’nini üretmekte ve bunun %25’ini İtalyan bir firma almaktadır. İtalyan firma yaklaşık 800 milyon dolara aldığı fındığa; akıllı, teknolojiyi, hayali katarak ve markalaşarak yaklaşık 14 milyar dolarlık katma değer yaratabilmektedir. İşte Türkiye ve Azerbaycan her sektörde bu üretim stratejisini geliştirebilecek çalışmalarını yoğunlaştırmalıdır.

Kısacası; “Özgürlüğün olmadığı yerde üretim olmaz”, “evrensel olmayan insan milli fayda sağlayamaz” anlayışı ile hayali üretime dönüştürebilen “okuyan-düşünen-tartışan- üreten insan” yetiştiren bir eğitim modeli ile ekonomik, toplumsal ve siyasi reformlar gerçekleştirerek “akıl teri ile alın terini birleştirebilen” bir nesil yetiştirmeleri ile 21. yy’ın gelişmelerini yakalamaları mümkün olacaktır. Aksi durumda ise Osmanlı İmparatorluğunun 18. yy’da sanayideki gelişmeleri kendi

yapısına adapte edememesinin çəkdiyi sıkıntıyı Türkiye ve Azerbaycan'ın 21. yy'da yaşamaları muhtemel olacaktır.

Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin Şuşa Beyannamesi çerçevesinde değerlendirilmesi Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında 15 Haziran 2021 yılında Azerbaycan'ın Şuşa kentinde her iki ülkenin cumhurbaşkanları tarafından imzalanan "Şuşa Beyannamesi" iki ülkenin geleceğe yönelik dayanışma ve işbirliğinin artarak devam edeceğini göstermektedir. Buna göre, Azerbaycan ile Türkiye'nin askeri, bilimsel, eğitim, sağlık ve türlü toplumsal alanda ortak işbirliği içerisinde hareket edecekleri ve ekonomik ilişkilerini geliştirerek geleceğe yönelik bölgede huzur ve istikrara katkı yapmak istedikleri anlaşılmaktadır. Beyannamenin tüm maddeleri önem teşkil etmektedir. Bunlardan bazılarının ilişkilerin geleceği açısından yorumlanması yararlı olacaktır.

"Azerbaycan, Ermenistanın 30 yıl süren saldırısına son verilmesinde, işgal edilmiş toprakların kurtarılmasında, Azerbaycanın toprak bütünlüğünün sağlanmasında Türkiye Cumhuriyetinin maneviyasi desteğine yüksek değer vermektedir. Taraflar, Kafkasya bölgesinde istikrar ve güvenliğin pekiştirilmesi, ekonomi ve ulaştırma alanındaki tüm bağların yeniden sağlanması, ayrıca bölge devletleri arasındaki ilişkilerin normale dönüştürülmesi ve uzun vadeli barışın sağlanması yönündeki çabalarını sürdüreceklidir. Bu kapsamda, Azerbaycan Cumhuriyetinin Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin özel coğrafi konumu dikkate alınacaktır".

Bu ifadelerle göre, Türkiye ve Azerbaycan sadece kendi aralarındaki iktisadi ve siyasi ilişkilerinin geliştirilmesi yönünde değil, Tüm Kafkasya'da istikrar, güven ve ekonomik gelişmelerin sağlanması için çaba göstereceklerini beyan etmektedirler. Bu durum, tarihtenberi iki ülkenin barış ve işbirliğinden yana oluşlarının ispatıdır. Tüm Kafkasya'da huzur ve ekonomik gelişmenin sağlanması, Türkiye ve Azerbaycan'a karşı asılsız iddiaları ve saldırgan davranışlarından vazgeçmesi durumunda Ermenistan'ın da faydasına olacak bir durumdur. "Taraflardan herhangi birinin kanaatine göre onun bağımsızlığına, egemenliğine, toprak bütünlüğüne, uluslararası düzeyde tanınmış sınırlarının dokunulmazlığına ve ya güvenliğine karşı üçüncü bir devlet veya devletler tarafından tehdit ve saldırı gerçekleştirildiğinde, Taraflar, ortak istişareler yapacak ve bu tehdit veya saldırının önlenmesi amacıyla BM Şartının amaç ve ilkelerine uygun girişimlerde bulunacak, birbirine BM Şartı'na uygun şekilde gerekli yardımı yapacaklardır. Bu yardımın kapsam ve biçimi ivedi yapılandırılmalar yoluyla belirlenerek ortak tedbirler alınması için savunma ihtiyaçlarının karşılanmasına karar verilecek ve Silahlı Kuvvetlerin güç ve yönetim birimlerinin koordineli faaliyeti sağlanacaktır".

Beyanname bu yönüyle bir bölgesel güvenlik anlaşması özelliği de taşımaktadır. Bu ifadeler ile Karabağ Zaferi sırasında Türkiye ve Azerbaycan'ın gösterdikleri işbirliği ve dayanışmanın bundan sonrada uluslararası kurallar çerçevesinde devam edeceği vurgulanmaktadır. Buradaki önemli vurgu, BM şartları veya uluslararası hukuk kurallarının dışına çıkmayacağıdır. Bu durum, her iki devletin uluslararası hukuki şartlara bağlı devlet olduğunu göstererek aynı zaman zamanda dünya devletleri için örnek teşkil etmektedir.

"Taraflar, ticari-ekonomik ilişkilerde ulusal ekonomilerinin ve ihracatın çeşitlendirilmesi, aynı zamanda geleceğe dönük alanlarda ortak üretimin oluşturulması, yatırım alanındaki işbirliğinin karşılıklı faydalı gelişimi için daha elverişli ortamın geliştirilmesi yönünde çabalarını yoğunlaştıracaklardır. Bu hususta, Türkiye ve Azerbaycan ürünlerin serbest dolaşımının sağlanması mekanizmalarının oluşturulması yönünde gerekenleri yapacaklardır".

Bu paragrafa göre, iki ülke arasındaki ticaret gelecek dönemlerde hem çok fazla artacağı hem de ortak üretim alanlarının geliştirileceği anlaşılmaktadır. Özellikle iki ülke ürünlerinin serbest dolaşım imkanlarına kavuşturulması yönündeki vurgu gelecekte bölgesel bir ticaret serbest bölgesinin kurulabileceğinin işaretini vermektedir ki, gerekli uygulamalardan olduğu vurgulanmalıdır. Bu doğrultuda, Türkiye ve Azerbaycan arasındaki dış ticaretin yaklaşık 10 milyar dolara çıkacağı beklenebilir.

"Taraflar, Türkiye ve Azerbaycan'ın birleştiren Azerbaycan Cumhuriyeti Batı rayonları ile Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasındaki koridorun (Zengezur Koridoru) açılmasının ve sözkonusu koridorun devamı olarak Nahçıvan-Kars demiryolunun

inşaatının iki ölkə arasındakı ulaştırma-iletişim ilişkilerinin yoğunlaştırılmasına önemli katkı sağlayacağını belirtirler”.

İki ölkə arasındakı ticaretin gelişimi kadar bölge ve dünya ticaretinin gelişimine de büyük katkı yapacak olan Zengezur Koridorunun açılması ve bunun Kars-Iğdır-Nahçıvan demiryolu ile tamamlanması yönündeki istek, Kars-Tiflis-Bakü Demiryolu hattının ikiz kardeşi ve tamamlayıcısı olan ikinci yolun da tamamlanmasıyla tarihi ipekyolunun “demirden ipek yolu”na dönüşmesini sağlayacaktır. Bu yollar yerel düzeyde etkinleşmesine rağmen, etkileri kıtalararası olacaktır. Böylece, Türkiye ve Azerbaycan Dünya ticaretinin gelişimine de katkı yapmış olacaklardır. Çünkü bu yollar ile Londra’dan Çin’e kesintisiz demir yolu bağlanmış olmaktadır.

“Taraflar, bölgesel ve uluslararası istikrar ve güvenliği olumsuz şekilde etkileyen çeşitli tehdit ve çağrılara, özellikle terör, onun tüm şekil ve tezahürlerine, finansmanına, aynı zamanda kitle imha silahlarının yayılmasına, organize suçlara, kara para aklanmasına, uyuşturucu kaçakçılığına, insan ticaretine, yasadışı göçe karşı mücadele alanında ortak çaba ve işbirliklerini genişletecek ve derinleştirecekler”.

Bu paragraftan da anlaşılacağı üzere, iki ülkenin işbirliği sadece Karabağ veya Şuşa ile ilgili değil, tüm bölge ve dünya için her türlü yolsuzluk ve terör faaliyetlerinin engellenmesini hedefleyen uluslararası huzur, barış ve kalkınmaya etki edecek amaçlarla ilişkilidir. Bu nedenle, Uluslararası hukuka ve insan haklarına saygılı tüm dünya devletlerinin bu çabaları desteklemesi gerekmektedir.

Kısacası, Türkiye ile Azerbaycan arasında gerçekleştirilen “Şuşa Beyannamesi” her iki ölkə, bölge ve dünya siyaseti, ekonomisi, huzuru, istikrarı, barışı, yolsuzluk ve terörün önlenmesi gibi konularda evrensel içerikli bir örnek belgedir denilebilir. Belgedeki tüm maddeler incelendiğinde, iki ülkenin karşılıklı işbirliği ve dayanışması amacıyla hazırlanmasına rağmen, tüm dünya toplumunun menfaatine olacak düşünce ve çabaların iki ölkə tarafından vurgulandığı anlaşılmaktadır.

Sonuç/Conclusion

Türkiye ve Azerbaycan ilişkileri tarihin her döneminde iki kardeş ve dost ölkə ilişkisi özelliğinde olmuştur. Osmanlı döneminde Nuri Paşa’nın Azerbaycan’a desteği ve 1920’li yıllarda Türkiye’nin kurtuluş savaşı sürecinde Azerbaycan’ın verdiği destek ilişkilerin tarihi köklerini göstermektedir. 1991 yılında SSCB’nin dağılmasıyla ilişkilerin geliştirilmesi imkanları daha da artmış ve her iki devlet de bu doğrultuda adımlar atmıştır. 1991’den 2021 yılına kadar hem merhum Haydar Aliyev ile Türkiye liderleri arasındaki ilişkiler hem de Mevcut cumhurbaşkanları İlham Aliyev ve Recep Tayyip Erdoğan arasındaki ilişkiler tam bir kardeşlik hukuku içerisinde yürütülmüştür. Liderler arasındaki bu sıcak ilişkiler iktisadi ve sosyal ilişkilere de yansımıştır. Örneğin, turizm açısından Azerbaycan’lı turistlerin ilk sırada tercih ettikleri ölkə Türkiye olmaktadır. Dış ticaret rakamları her yıl biraz daha artarak günümüz itibarıyla 3 milyar dolar civarında gerçekleşmektedir. İki ülkenin eğitim ve sağlık ilişkileri hem artmakta hem de kalite açısından gelişmektedir. Enerji konusunda ise tüm projelere birlikte katkı yapılmakta ve geleceğe yönelik çalışmalar sürdürülmektedir. Tüm bu gelişmeler Karabağ Zaferi ile daha da pekişmiş ve gelecekte zirveye ulaşacak bir ivme kazanmıştır.

Türkiye Azerbaycan ilişkileri iki ayrı devlet ilişkisinden öte bir özellik göstermektedir. Devletler ayrı olsa da “bir millet” olmanın gereği olarak iki ölkə arsındaki ilişkiler, bir devletin menfaatini önceliklendirme kuralı yerine, “her iki devletin menfaatini birlikte geliştirme kuralı” çerçevesinde şekillendirilmektedir. Bu doğrultuda, uluslararası toplantılarda ve görüşmelerde, Azerbaycan Türkiye’nin, Türkiye de Azerbaycan’ın haklarını savunabilmektedir. Özellikle iki devletin ortak sorunu olan Ermenistan konusunda ise tamamen ortak politikalar uygulanmaktadır. Türkiye ve Azerbaycan’ın bölgesel ve küresel ortak politikaları, Kafkasya ve diğer devletler nezdinde istikrar, güven, huzur ve ekonomik kalkınmaya olumlu katkı yapmaktadır. Karabağ Zaferi sonrası ise iki ülkenin sosyo-ekonomik ilişkilerinin en az iki artış göstereceği tahmin edilmektedir. Türkiye-Azerbaycan arasındaki sosyo-ekonomik ilişkilerdeki gelişmeler, bölge ve dünya açısından da olumlu sonuçlara sebep olacaktır. İki güçlü ölkə olan Türkiye ve Azerbaycan ile iyi ilişkiler kurması hem Rusya’nın hem de Ermenistan’ın yararına bir durumdur. Bu nedenle, Zengezur Koridorunun açılması,

Kars-Iğdır-Nahçıvan Demiryolunun yapılması, Kafkasya Ticaret Birliđinin kurulması, Türkiye ile Azərbaycan'ın ortak bir universite veya teknoloji geliştirme merkezi kurması, Ermenistan sınır kapılarının açılmasının tartışılması gibi konular gelecekte bölgede üzerinde durulacak konular olacaktır. Tüm bölgesel gelişmelerinde Türkiye ve Azərbaycan'ın birlikte hareket edip ortak stratejiler geliştirmesi gerekmektedir. Aksi takdirde siyasi ve iktisadi oyunlarla karşılaşabilirler. SSCB'nin dağıldığı 1991 yılından günümüze kadar gerçekleştirilen ortak politikaların bundan sonrada devam ettirileceği söylenebilir.

Yararlanılan kaynaklar/References

- Adıgüzel, Hüseyin (2004), Atatürk Nerimanov ve Kurtuluş Savaşımız, İleri Yayınları, İstanbul.
- Aslanlı, Araz(2018). Türkiye-Azerbaycan Ekonomik İlişkileri, Yönetim Ve Ekonomi, Cilt:25 Sayı:1
- Azerbaycan Cumhuriyeti, Devlet İstatistik Komitesi, Erişim: <http://www.azstat.org>, (24.10.2020).
- Bedir, Serap, Dilek Özdemir ve Kerem Karabulut (2013), Türkiye İle Nahçıvan Arasındaki Sosyo-Ekonomik İlişkilerin Analizi (poster sunum), I. Uluslararası Iğdır Sempozyumu, Iğdır.
- Candemir, Yücel (2016). Dördüncü Sanayi Devrimi, Küreselleşme ve Ulusal gelir Muhasebesi, Ekonomi-tek, cilt 5, sayı 2, Mayıs, 1-34.
- Demirtaş, Özgür (2017). CNN Türk Pazar Programı (05.02.2017, Moderatör: Hakan Çelik).
- Eğilmez, Mahfi (2018). Küresel Ekonomi ve Türkiye Ekonomisi, 28.08.2019 tarihinde <http://www.mahfiegilmez.com/2018/04/kuresel-ekonomi-ve-turkiye-ekonomisi.html> adresinden erişilmiştir.
- Eğilmez, Mahfi (2018). Değişim Sürecinde Türkiye Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sosyo-Ekonomik Bir Değerlendirme, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Harari, Yuval Noah (2018). 21. Yüzyıl İçin 21 Ders (Türkçesi: Selin Siral, İstanbul: Kolektif Kitap.
- Karabulut, Kerem (2005). Doğu'da Yakalanan Kalkınma Fırsatı: Ticaret, İstanbul: Atlas Yayın Dağıtım.
- Morrison, Kimberlee (2010). 21st Century Skills For a 21st Century Economy, 01.09.2019 tarihinde <https://www.entrepreneur.com/article/218643> adresinden erişilmiştir.
- Özdoğan, Ogan (2017). Endüstri 4.0 Dördüncü Sanayi Devrimi ve Endüstriyel Dönüşümün Anahtarları, İstanbul: Pusula.
- Schwab, Klaus (2016). Dördüncü Sanayi Devrimi (Çeviren: Zülfü Dicleli), İstanbul: Optimist.
- Şimşir, Bilal, Azerbaycan –Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri-, Bilgi Yayınevi, İstanbul, Nisan 2011.
- Varoufakis, Yanis (2019). Kızımla Ekonomi Sohbetleri Kapitalizmin Kısa Tarihi (Çeviri: Sinan Arslaner), İstanbul: Epsilon Yayınevi.
- https://tr.wikipedia.org/wiki/%C5%9Eu%C5%9Fa_Beyannamesi (Giriş: 27.06.2021).
- <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/> (Giriş: 27.06.2021).

Gönderilib: 13.03.21

Qəbul edilib: 04.02.21